

Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler

Return After the Deportation: The Relocation of Armenians and Greeks, and the Measures Taken by the Ottoman Governments

Recep Çelik

Öz

Dünya kamuoyunun da sürekli gündeminde olan Ermeni ve Rum tehciri meselesi, tehcirin yaşandığı günden beri Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti için siyaseten büyük bir sorun teşkil etmiştir. Askeri gerekçelerle yapılmış olan tehcir, alınan tedbirler çerçevesinde yürütülmüştü. Tehcir sonrasında, tehcir edilen Ermeni ve Rumların sağlıklı bir şekilde tekrar memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır. Mütareke zamanında, askerin terhise uğradığı, memleketin yer yer işgal edildiği, gayrimüslimlerin ayaklanmaya başladığı, siyasi belirsizliğin had safhada olduğu bir dönemde Osmanlı hükümetleri dönüş yolunda takdire şayan tedbirler aldı. Ermeni ve Rumların mal ve mülkleri iade edilmiş, zarar ve ziyanları karşılanmıştır. Tüm imkânsızlıklar içinde Osmanlı Devleti Ermeni ve Rumlara karşı sorumluluklarını yerine getirmeye çalışmıştır. Bu makale arşiv belgeleri ve dönemin basınından hareketle Ermeni ve Rumların geri dönüş sürecinde devletin aldığı tedbirler ve yaşanan sorunlara dair bazı tespitler yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hükümetleri, Geri Dönüş Kanunu, Azınlık Politikaları, Ermeni ve Rum Malları, Yeniden İskân

---

Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, celikrcp@hotmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale gönderim tarihi: 24.06.2015

DOI: 10.17550/aid.84363

Abstract

The deportations of Armenians and Greeks, which has been an important political problem for the Ottoman Empire and the Turkish Republic has permanently remained on agenda of the international public opinion, since the event occurred. The deportation which was based on military reasons, had been carried out in accordance with precautions taken by the Ottoman government. After the deportation, the deported Armenians and Greeks had been returned to their countries safely. In the Armistice period where the Ottoman army demobilized, the country partly occupied, non-Muslims began to revolt and political uncertainty reached its peak, the Ottoman governments took admirable measures. The Properties and possessions of Armenians and Greeks had been restored, and also damages had been compensated. In spite of all impossibilities, the Ottoman State tried to fulfil its responsibilities towards the Armenians and Greeks. Based on archival documents and press of that period, this paper aims to make some determination on the problems and the measures taken by the Ottoman government in the return process of the Armenians and Greeks.

Keywords: *Ottoman Governments, Law of Deportation, Politics of Minority, Armenians and Rums' Properties, Relocation*

Giriş

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en önemli problemlerden biri de Ermeni meselesiydi. Enver Paşa, Kafkas Cephesi'nde Ermenilerin aldatmaları yüzünden ordunun içine düştüğü zor ve tehlikeli durumdan söz etmişti. Ermeni çeteleri, orduyu arkadan vuruyor ve düşmana casusluk yapıyordu. Üstelik tam da bu sırada İtilaf Devletleri Gelibolu'ya çıkarma yapmaya hazırlandığı bir dönemde Ermeni devrimci komitaları tarafından Osmanlı ordularının üç cephedeki lojistik hatlarını doğrudan tehdit ediyordu. Enver Paşa bu tehlikeli durumu ortadan kaldırmak için doğu illerindeki Ermenilerin başka taraflara, Osmanlı ordusuna zarar veremeyecekleri yerlere gönderilmesi gerektiğini ifade etmişti.¹ Talat Paşa ise Ermenilerin ayrılıkçı politikaları sebebiyle, Ermeni mebuslarla yaptığı görüşmede onları, olası ayrılıkçı bir hareket ve bunun sonuçları üzerinde uyarmıştı. Bu hassasiyet ve endişe ile Enver Paşa, Patrik Zaven Efendi ile bir görüşme yapmış; Ermenilerin faaliyetleri hususunda Zaven Efendi'yi uyararak ileriye gidilmesi durumunda hükümetin en sert tedbirleri alacağını söylemişti.² Nitekim 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerinin kapatılması ve elebaşlarının tutuklanması kararlaştırıldı. Başkumandanlık da tutuklanan bu elebaşların askeri mahkemelere sevki ile suçlu olanların cezalandırılmasını istedi.³ Nihayetinde 27 Mayıs 1915'te hükümet, "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat'ı" çıkarttı.⁴ Böylece Ermeniler devlete zarar veremeyecekleri bölgelere nakledildiler. Ermenilerin yanında Karadeniz, Ege ve Marmara'da yaşayan Rumlar da bu kapsama

1 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 313; Hikmet Özdemir, Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler 4. Ordu'nun İnsani Yardımları, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009, s. 11; Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarih*, Çev. İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 352.

2 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, c. I, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 252.

3 Hakkı Yapıcı, "Osmanlı Güvencesinde Tehcir Yasası", *Ermeni Araştırmaları*, sayı: 32 (2009), s. 64-65.

4 Yusuf Sarıay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 207-208.

dâhil edildi.⁵ Kanun ile Ermeni isyanlarının önüne geçilmek istenmiş, Ermeni çetelerinin Türk ordusunu arkadan vurma tehlikesi önlenmeye çalışılmıştı.⁶

Sevk ve İskân Kanunu cephe gerisinde zararlı olabilecek bütün unsurları içine almaktaydı. Ermeniler iskân edilecekleri bölgelere gönderilirken yakın ve sıkıntılı olmayan yollar seçilmiş, onların güvenlikleri için gereken tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁷ Kanunun uygulanması iki ana bölge üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlar Erzurum, Van ve Bitlis dolayları ile Adana, Mersin ve İskenderun çevresiydi. Ermenilerin tehcir edilecekleri yerler ise Musul, Halep'in doğu ve güneydoğu bölgeleri ile Diyarbakır çevresiydi.⁸ Daha sonra savaşın gidişatı ve olaylarının yayılmasıyla kanunun kapsamı Trakya'ya kadar genişletilmiştir.⁹

Bu kanunla hükümet, ordu hatlarının arkasında meydana gelebilecek geniş çaplı bir isyan hareketini önlemek istemişti Ancak tehcir edilenler için gerekli tedbirleri de ihmal etmemişti.¹⁰ 30 Mayıs 1915'te çıkarılan talimatname ile tehcire tabi olanların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına yönelik tedbirler alınarak, sevkியatın hangi kural ve disiplin içerisinde yapılması gerektiği belirlendi.¹¹ 10 Haziran'da kabul edilen 34 maddelik yönetmelikle Ermenilere ait mal, mülk ve

5 İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskân Meselesi", Atatürk Yolu Dergisi, c. IV, sayı: 14 (1994), s. 121.

6 Funda Selçuk Şirin, "Etkili Birer Propaganda Aracı Olarak Ermeni Sorunu Karşısında Albayrak ve Hadisat Gazeteleri (1918-1919)", AÜ DTCF Dergisi, c. 28, sayı: 45 (2009), s. 209.

7 Haluk Selvi, Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2004, s. 77.

8 Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, ATAM Yayınları, Ankara 2005, s. 63; Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset (1914-1918)", Ermeni Araştırmaları, sayı: 10 (2003).

9 Turgay Akkuş, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları", OTAM: 2008, s. 7.

10 Kemal Çiçek, "Relocation of Ottoman Armenians in 1915: A Reassessment", Review of Armenians Studies, no: 22 (2010), p. 118.

11 Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917), TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 52-53.

araziler düzenlenmişti.¹² 26 Eylül 1915'te ise "ahar mahallere naklolan eşhasın emval, duyûn ve matlubat-ı metrukesi hakkında kanun-u muvakkat" çıkarılmış, bu geçici kanun ile de tehcir edilenlerin mal ve mülkleri koruma altına alınmıştır.¹³

Ermeni ve Rumların tehcir sonrası geri dönüşü hakkında gerek yüksek lisans, telif eser, gerekse makale olarak çalışmalar yayımlanmıştır. Bu çalışma, geniş kapsamlı bu konuyu farklı kaynaklar ışığında yeniden ele almayı amaçlamaktadır. Geri dönüş süreci Ermenilerin yanında Rumları da kapsasa da süreç büyük oranda Ermeniler üzerinde yoğunlaştığı için çalışmada Ermeniler üzerinde daha fazla durulmuştur.

Geri Dönüş Sürecinin Başlaması

Sevk ve iskân kanunu geçici olarak çıkarılmış bir kanundu. Savaşın sonlarına doğru cephe şartları değişmiş ve Ermeniler artık cephe gerisinde tehdit olmaktan çıkmıştı. Böylece 1918 Mart sonlarından itibaren hükümet tehcire uğrayanların geri dönüşü için çalışmalara başladı.¹⁴ Buna göre, Meclis-i Vükelâ 10 Nisan 1918'de toplanarak Ermeni, Rum ve Araplardan 60 yaş üstü ve yardıma ihtiyacı olanların dönüşlerini kararlaştırmıştı.¹⁵ Alınan bu kararda tehcir dolayısıyla uluslararası alanda devletin imajının bozulması etkili olmuştur.¹⁶ Öyle ki İtilaf Devletleri'nin gözünde Türklerin savaştaki en büyük suçu, Ermeni ve Rumlara karşı uyguladığı tehcirdi. Bu durum İtilaf Devletleri için büyük bir propaganda aracı olmuş ve mütareke masasına gelmişti. Osmanlı Hükümeti'nin masada en elverişli koşulları sağlaması da önemli oranda bu propagandanın etkisizleştirilmesine bağlanmıştı.¹⁷

12 Guenter Lewy, , 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 248.

13 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. III/III, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 45-49.

14 İbrahim Ethem Atnur, Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923), Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 114.

15 Selma Çetinkaya, 1915-1923 Yılları Arasında Türkiye'deki Ermeni Yetimleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 58.

16 Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskânı Sorunu", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, sayı: VII (2008), s. 147.

17 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 30.

Buna paralel olarak Ahmet İzzet Paşa, hükümet programında padişahın idaresindeki bütün Osmanlıların ırk ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin hürriyet ve adaletten eşit ölçüde yararlanacağını, “vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan sürülen Arapların yetim ve dullarını yoksulluğa mahkûm bırakmayacağını ve sürgünlerde artık ağlayanın kalmayacağını” duyurmuştu.¹⁸

Bir taraftan da Rum mebuslar, Meclis-i Mebusan’da toplanarak Bâb-ı Âli’ye ve meclis riyasetine verilecek talepleri içeren muhtırayı görüşmüşlerdi. Muhtıranın içeriğinde Rumların yerlerine dönmeleri ve mal ve mülklerinin iadesi meseleleri vardı.¹⁹ Bazı Ermeni mebuslar ise Dâhiliye Nazırı Fethi Bey’i ziyaret ederek, Ermeni muhacirlerle siyasi suçluların durumlarına dikkat çekmişlerdi. Fethi Bey ise muhacirlerin her halde memleketlerine döneceklerini, mal ve mülklerinin iade edileceğini söylemiş ve gereken teminatı vermişti.²⁰ Bu süreçte Ermeni ve Rum cemaatinin önde gelenleriyle hükümet adamları arasında gerçekleşen ziyaretler, olumlu bir atmosferin oluşmasını sağlamıştır. Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi, Sadrazam İzzet Paşa, Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi, Adliye Nazırı Hayri ve Dâhiliye Nazırı Fethi Beyleri ziyaret ederek bu görevlilerin yeni memuriyetlerini tebrik etmişti. Patrik vekili, hükümetten Ermenilerin maruz kaldıkları sefaletle son verilmesi için hükümetçe gerekli yardımların yapılmasını ve Ermeni muhacirlere ihtimam gösterilmesini talep etmişti.²¹ Nitekim Mondros Mütarekesi’ni imzalayan İzzet Paşa Kabinesi, çeşitli beyanlarla Ermenilere yapılan haksızlıkların ortadan kaldırılacağını deklere etmişti. Keza daha sonra göreve gelen Tevfik Paşa kabinesi de İttihat ve Terakki muhalifi ve İngiliz etkisine açık olanların çoğunlukta olduğu bir kabineydi. Bu bakımdan Tevfik Paşa kabinesinin azınlık politikaları İtilaf Devletleri’ninki ile benzerlik göstermeye başlamıştı.²²

18 Selvi, a.g.e., s. 101-102.

19 Tasvir-i Efkâr (16 Teşrin-i Evvel 1334- 16 Ekim 1918), sayı: 2531; Vakıf (16 Teşrin-i Evvel- 16 Ekim 1918), sayı: 352.

20 Vakıf, (17 Teşrin-i Evvel 1334- 17 Ekim 1918), sayı: 353; Tasvir-i Efkâr (17 Teşrin-i Evvel 1334- 17 Ekim 1918), sayı: 2532.

21 Vakıf (23 Teşrin-i Evvel 1334- 23 Ekim 1918), sayı: 359; Tasvir-i Efkâr (23 Teşrin-i Evvel 1334- 23 Ekim 1918), sayı: 2538.

22 Ali Güler, “Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenleme-

Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan Efendi, Şuray-ı Devlet Reisi Reşit Akif Paşa'yı da ziyaret etmiş, bu münasebetle Ermeni milleti hakkında paşanın beslediği teveccühten dolayı kendisine teşekkür etmiş ve bunun devam etmesini temenni etmişti. Paşa da; “şimdiye kadar Ermenilere karşı yapılmış olan fenalıkları tamir ve telafiye muvaffak olamaz isem kendimi dünyanın en bedbaht adamı ad edeceğim. Sivas valiliğinde bulunduğum sırada Ermeni milleti hakkında ne büyük bir teveccüh ve muhabbet beslemekte olduğumu elbet bilirsiniz” diyerek Ermeniler hakkındaki teveccüh ve muhabbetini ortaya koymuştu.²³ Cevahirciyan Efendi, bu meselede üzerlerine düşen görevi en iyi şekilde yerine getirebilmeleri için hükümetin himaye ve yardımına ihtiyaçları olduğunu belirtmiş, Reşit Akif Paşa da her türlü kolaylığı göstereceğini vaat etmişti. Cevahirciyan Efendi, patrikhanenin hiçbir şekilde siyasetle ilgilenmeyeceği hususunda kendilerine güvenilmesini istemişti. “Kardeş olan bu vatan evlatlarının” barış ve birliğine duacı olacağını söyleyen Cevahirciyan Efendi, acı hatıraların unutulmasını temenni etmişti.²⁴

Dönemin bir diğer önde gelen devlet adamlarından Meclis-i Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey'in açıklamalarından onun Rum sempatisini olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmet Rıza Bey'e göre medeniyeti Rumlar yaymıştı ve Rumların memleketin ilerlemesine olan katkıları takdire şayandı. Jön Türklerin Rumları tehcir etmekle elim bir hata işlediklerini savunan Ahmet Rıza Bey, Rumların hükümetin sadık ve fedakâr tebaası olduğunu; fakat Jön Türklerin Rumların her zaman hain olduklarını iddia ettiklerini düşünüyordu. Rumlarla uzun süre görüştüğünü söyleyen Ahmet Rıza Bey, Rumların hain olduğu iddiasını reddediyordu. Rumlara karşı yapılan muameleyi şahsen ve vicdanen çirkin buluyordu.²⁵ Rum Patrikhanesi'ni ziyaret eden Ahmet Rıza Bey, padişahın tebaası arasında ayırım yapmaksızın samimi hisler beslediğini bildirmiş, ayrılışında patrik vekili ile olan kucaklaşmasının, Rum milletine yönelik bir selam olduğunu söylemiştir. Ahmet Rıza Bey, Cevahirciyan Efendi'yi de ziyaret ederek Ermeni milleti hakkındaki

---

ler”, OTAM, sayı: 6 (1995), s. 99.

23 Vakıf (24 Teşrin-i Evvel 1334- 24 Ekim 1918), sayı: 360.

24 Tasvir-i Efkâr (30 Teşrin-i Evvel 1334- 30 Ekim 1918), sayı: 2545.

25 Vakıf (10 Kanun-u Sani 1335- 10 Ocak 1919), sayı: 437.

teveccühlerini iletmiş; Cevahirciyan Efendi de Ahmet Rıza Bey'e Ermenilerin, kendisini daima samimi bir minnettarlıkla andıklarını belirtmiştir.²⁶

Devlet adamlarının Ermeni ve Rum cemaat liderleri ile bu yakınlaşma sürecinden sonra Dâhiliye Nezareti, 5 Kasım 1918 tarihli vilayet ve livalara gönderdiği tamimde, yerlerine dönmekte olan Ermenilere güçlük çıkarılmaması, her türlü kolaylığın sağlanmasını, yol masraflarının Harbiye tahsisatından karşılanmasını istemiş; buna rağmen şikâyetler artacak olursa bu durum mülki memurların ilgisizliğine bağlanacağından bundan sonra yapılacak şikâyetlerden bu memurların sorumlu tutulacağını bildirmişti.²⁷ Yine hazırlanan 18 Kanun-u Evvel 1334 (31 Aralık 1918) tarihli dönüş kararnamesine göre, sadece dönmek isteyenler sevk edilecek, dönüşlerde mesken ve iaşe sıkıntısı çekilmemesi için gerekli tedbirler alınacaktı.²⁸ Buna göre, gidilecek bölgedeki mülki idareci ile irtibat sağlandıktan sonra sevkiyat işlerine başlanacaktı. Ermeni ve Rum muhacirlere ev ve arazileri geri verilecek, bu evlere yerleşmiş muhacirler tahliye edilecek, açıkta kalınmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecekti. Kilise ve mektep binaları ait oldukları cemaatlere iade edilecekti. Yetim çocukların hüviyetleri tespit edildikten sonra velilerine veya cemaatlerine iade olunacaktı. İhtida edenler isterlerse eski dinlerine dönebilecek, Müslümanlarla evli olan mühtedi Ermeni kadınlar da eski dinlerine dönmede serbest bırakılacaktı. Ermeni mallarından hazineye intikal etmiş olanların iadesi mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacaktı. Muhacirlerin elinde bulunan gayrimenkullerde tamirat ve ilaveler ile arazilerde ekim yapılmışsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecekti. Nerelelere ne kadar sevkiyat yapıldığı her ayın ortasında ve son günlerinde bildirilecekti. Ancak, Osmanlı sınırlarının dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler geri dönüş kanunundan istifade edemeyecekti.²⁹

26 Tasvir-i Efkâr (4 Teşrin-i Sani 1334- 4 Kasım 1918), sayı: 2550.

27 Recep Karacakaya, Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 55-56.

28 Ermeniler: Sürgün ve Göç, Haz. Hikmet Özdemir vd., TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 118.

29 Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2014, s. 104-105.

Geri dönüş sürecinin başlamasıyla Rum Patrikhanesi'nde patrik kaymakamının başkanlığında "Büyük Rum Muhacirin Komisyonu" toplanmış, komisyon, muhacirlerin yerlerine iadesi, kendilerine geçici olarak yardım edilmesi ve tazminat verilmesi hususlarını müzakeret etmişti. Bunun yanında acilen yardım toplanarak, memleketlerine dönenlere bu yardımın verilerek gerekli kolaylıkların sağlanması için özel bir komisyon da kurulmuştu.³⁰ Bu arada Rum ve Ermenilere ait "kilise ve mekatib imtiyazları" hakkında Talat Paşa hükümeti tarafından koyulan bazı sınırlamaların tamamen kaldırılmasına ve öteden beri bunların sahip olduğu serbestinin iadesine karar verilmişti.³¹

Geri Dönüşlerde Karşılaşılan Sorunlar ve Hükümetlerin Aldığı Tedbirler

Geri dönüş sürecinin, Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik ve yorgun çıktığı bir dönemde ve kış mevsiminin yaşandığı bir sırada başlaması sürecin zor şartlar altında yürütülmesine neden olmuştur. 1918'de çıkarılan İade Talimatnamesi'nde öncelik, işgal güçlerinin tahliye ettiği yerlerde hükümet idaresinin tekrar tesis edilmesi ve asayişin sağlanmasıydı. Bu önceliğin yerine getirilmesinden sonra mülki amirlerin tespit edeceği tarihten itibaren geri dönüş işleri başlayacaktı. Karışıklık olmaması için muhacirler tedrici surette memleketlerine gönderilecekti. Muhacirlerin buldukları yerler üç mıntıkaya ayrılmıştı;

1- Canik, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Musul ve Trabzon havalisine denizden ulaşmaya elverişli sevkiyat merkezleri ve iskeleleri,

2- Kastamonu, Ankara, Halep, Adana vilayetleri; Niğde, Kayseri, Maraş ve Urfa sancakları,

3- Bolu, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Hüdavendigâr, Karesi, Aydın, Konya, Teke, İçel vilayet ve livaları.³²

Doğu vilayetlerine dönecek olan Ermeniler için ön şartlar getirilmiştir. Buna göre yiyecek ve emniyet hususları sağlandıktan sonra

30 Vakıf (8 Teşrin-i Sani 1334- 8 Kasım 1918), sayı: 375.

31 Tasvir-i Efkar (15 Teşrin-i Sani 1334- 15 Kasım 1918), sayı: 2560.

32 Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Serander Yayınevi, Trabzon 2006, s. 169.

geri dönüşlere izin verilecekti. Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Diyarbakır vilayetlerinde nakliye imkânsızlığı, mesken sıkıntısı ve iâşe darlığı yüzünden bu bölgeler geçici olarak iskân sahası dışında tutulmuştur. Zira eksiklikler giderilmesinden sonra dönüşlere izin verilecekti.³³

I. Mıntka: Ermenilerin yollarda kalma tehlikesi baş gösterdiğinden Van'dan Diyarbakır'a gönderilen 762 Ermeni Bitlis'te duraklatılmıştı. Diyarbakır'dan yazılan yazılarda mümkünse Ermenilerin Bitlis'te barındırılması ve bundan sonra gidecekleri yere gitmeleri gerektiği görüşünü bildirmişti. Bu arada Adana'dan Diyarbakır'a gitmek üzere 822 Ermeni Bitlis'e gönderilmişti.³⁴ Van Menzil Mıntka Müfettişliği'nin bildirdiğine göre IX. Ordu Menzil Müfettişliği, sanatkâr, kalafatçı ve kayıkçılardan başka bütün kadın, çocuk ve erkek Ermenilerin Diyarbakır'a gönderilmeleri emrini vermişti. Fakat Van Valiliği, Dâhiliye Nezareti'nden bir emir alınmadıkça bu Ermenilerin gönderilemeyeceği kararını almış ve nezaretten de acele karar istemişti. Dâhiliye Nezareti Van'a verdiği cevapta Ermenilerin hareketinden haberdar olduğunu bildirmişti. Nezaret, Van Valisi Haydar Bey'e gönderdiği şifrede ve Bitlis ile Diyarbakır vilayetlerine gönderdiği yazıda yolculuk esnasında Ermenilerin herhangi bir tecavüze karşı güvenliklerinin sağlanması emrini vermişti.³⁵

Bitlis Valisi Mazhar Bey'in verdiği bilgiye göre Diyarbakır'a hareket eden Ermeniler, buraya ulaşamamışlardı. Mazhar Bey, bunların daha fazla ilerleyemediğini ve geldikleri yere dönmeleri için gerekli yerlerle yazıştığını; fakat yeterli tahsisat olmadığından aç kaldıklarını bildirmiş, ölümlere meydan vermemek için Harbiye Nezareti'nin mülteci ve muhtaçlar için gönderdiği paradan ekmek vermeğe mecbur kalmıştı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Van'dan çıkarılan Ermenilerin tekrar yerlerine dönmesi gerektiğine karar vermişti. Van Vilayeti'ne gönderilen yazıda Ermenilerin tekrar Van'a döndüklerinde orada güzel bir şekilde yerleştirilmeleri istenmişti. Bu dönüş sürecinde yollarda hastalıklar dolayısıyla kayıpların yaşandığı anlaşılmaktadır.³⁶

33 Selvi, a.g.e., s. 107.

34 BCA 272.1 11.12.41.3 (21 Teşrin-i Evvel 1334- 21 Ekim 1918).

35 BCA 272.1 11.12.41.3 (26 Teşrin-i Evvel 1334- 26 Ekim 1918).

36 BCA 272.1 11.12.41.3 (27 Teşrin-i Evvel 1334- 27 Ekim 1918).

Van'a dönecek olan Ermenileri bir takım zorluklar beklemekteydi. Van Valisi Haydar Bey, kışın yaklaşması dolayısıyla Ermenilerin ilkbaharda dönmelerinin daha münasip olacağını belirtmişti. Ayrıca, Ermeni ve Ruslar tarafından harap edilmiş köylerin imarı için ise herhangi bir tahsisat çıkarılmamıştı. İlkbaharda köylerin yeniden imarına başlanabilmesi için vali, gerekli tahsisatın bir an evvel gönderilmesi gerektiğini belirtiyordu. Haydar Bey, Ermenilerin, Müslümanların büyük bir kısmını öldürüp, kız ve kadınlarının ırzlarını ayaklar altına aldıklarından iki tarafın da fırsatını bulduğu vakit ayaklanacağını, bu yüzden mevcut jandarmanın gerekli tedbirleri alamayacağını ve çıkacak karışıklıkları önlemeye yetmeyeceğini belirtmiş; bu sebeple jandarma ve polis kadrosunun da ikmalini istemişti. Haydar Bey, hem mülteciler hem de Ermeniler için gerekli tahsisatın yokluğundan şikâyet ederek bunların işeleri için zahirenin Azerbaycan'dan satın alınması gerektiğini bildirmişti.³⁷

Diyarbakır'dan Van'a dönen Ermeniler için Vali Haydar Bey, terhis ve hasta nakilleri sebebiyle vapur temininin mümkün olmadığını, Ermenilerin Tatvan'da vapur beklemeleri halinde ise işelerinin ne Bitlis ne de Van Menzil Mıntıka Müfettişliğince sağlanamayacağını, bu sebeple Ahlat-Adilcevaz-Erciş yoluyla karadan nakillerinin yapılması gerektiği uyarısında bulunmuştu. Böylece nakillerde herhangi ölümlere ve sefalet meydana verilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştı.³⁸

II. Mıntıka: II. Mıntıkada sevk işlerinden, mülki amirlerin başkanlığında oluşturulacak özel komisyonlar sorumlu olacaktı.³⁹ Dâhiliye Nezareti, Adana'ya gönderdiği bir yazıda Ermenilerin gidecekleri yerlerdeki mülkiye memurları vasıtasıyla haberleşmenin yapılıp yapılmadığını, yolculuklarının güvenli bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini ve vardıkları mahallerde işe ve yerleşmelerinin eksiksiz bir şekilde yerine getirilip getirilmediğini sormuştu.⁴⁰ Adana'da 12 Teşrin-i Evvel 1334 (12 Ekim 1918) itibarıyla memleketlerine dönmek için müracaat eden Ermeniler 203 kişiydi. Bunların 50'si Bandırma'ya, 7'si

37 BCA 272.1 11.12.41.3 (24 Teşrin-i Evvel 1334- 24 Ekim 1918).

38 BCA 272.1 11.13.43.8 (23 Teşrin-i Sani 1334- 23 Kasım 1918).

39 İpek, a.g.e., s. 170.

40 BCA 272.1 11.12.41.14 (14 Teşrin-i Sani 1334- 14 Kasım 1918).

Afyonkarahisar'a, 10'u İstanbul'a, 10'u Ankara'ya, 13'ü Bursa'ya, 9'u Balıkesir'e, 7'si İzmit'e, 7'si Bilecik'e, 3 Edirne'ye, 3'ü Adapazarı'na, 8'i Eskişehir'e, 1'i Konya Aksaray'ına, 7'si Nazilli'ye, 1'i Tekfur Dağı'na, 2'si Akşehir'e, 30'u Sivas'a, 1'i Tokat'a, 3'ü Manisa'ya, 2'si Kırşehir'e, 3'ü Merzifon'a, 2'si Trabzon'a, 3'ü Mersin'e ve 9'u Maraş'a gönderilecekti. Ermenileri Adana'dan sevk edecek en önemli nakliye vasıtası olan demiryolu bu dönemde asker sevkiyatına tahsis edildiği için Ermenilerin Adana'dan sevkiyatı bir müddet gecikti.⁴¹

Adana Vilayeti'ne gönderilen diğer bir yazıda validen Suriye, Halep ve Irak taraflarından dönen Ermenilerden Adanalı olanların hanelerine yerleştirilmesiyle içlerinde maişetini temin etmekten aciz, yardıma muhtaç olanlardan büyüklere 3 kuruş, küçüklere ise 60 para verilmesi veya buna mukabil ekmek, hububat ve bunun gibi gıdalar verilerek işlerinin karşılanması istenmişti. Adanalı olmayıp kendi vilayetlerine gitmek üzere Adana'ya gelmiş olan Ermenilerin bir taraftan sevklerine çalışılmakla beraber, sevk olunana kadar iskân ve işlerinin temin edilmesine de gayret gösterilmişti.⁴²

III. Mıntka: Geri dönüşlerde birçok sıkıntı ile karşılaşılmaktaydı. Konya'da muhtaç olanların yol masrafları karşılanarak merkezle, Ilgın, Karaman, Akşehir ve Bozkır kazalarından 574 hanede 1.934 Ermeni ve dört Rum memleketlerine gönderilmişti. Gitmek için bekleyen daha 2.713 Ermeni mevcuttu. Konya Vali Vekili Refet Bey, Ermeniler için tahsis edilen trenlerin gönderilmesi için Harbiye Nezareti Hat Komiserliği'ne tekrar emir verdirilmesini istemişti. Nitekim trenlerle İstanbul'a gidecek olan Ermenilerin burada uzun süre kalmaları onları sefil bir duruma düşüreceğinden Dâhiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'nden bu trenlerin bir an önce gönderilmesi talep etmişti.⁴³ Konya'ya Ereğli, Sultaniye, Halep ve Hama'dan sefil ve perişan bir

41 BCA, 272.1 11.12.41.14 (14 Teşrin-i Sani 1334- 14 Kasım 1918).

42 BCA 272.1 11.13.44.10 (5 Şubat 1335- 5 Şubat 1919). Suriye, Halep ve Irak taraflarından gelen Ermeniler, Adana Valisi Nazım Bey'in verdiği malumata göre kafileler halinde bilgi vermeksizin demiryolu ile Adana'ya gelmekteydiler. BCA 272.1 11.13.44.10 (26 Kanun-u Sani 1335- 26 Ocak 1919).

43 BCA 272.1 11.12.41.15. (14 Teşrin-i Sani 1334- 14 Kasım 1918). Konya Müslümanları, tehcir edilen Ermenilerin tekrar memleketlerine dönünceye kadar geçimlerini sağlamışlar, onlara evlerini açmak suretiyle hayatlarını korumuşlardı. Mevlanzade Rıfat, Türkiye İnkılabının İçyüzü, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 118.

halde gelen 50 bin Ermeni muhacir için Anadolu Şimendifer Şirketi, yalnız günlük bir vagon tahsis edebileceğini belirtmişti.⁴⁴ Ermenilerin iskânıyla ilgilenmek üzere kurulmuş olan komisyon da pek çok Ermeni'nin birikmiş olduğu Konya'ya gelerek görevine başlayacaktı.⁴⁵

Kütahya Mutasarrıflığı, dönmek isteyenlere her türlü kolaylığı göstermişse de yaptığı birçok müracaata rağmen ancak 13 vagon alabilmişti. Hatta bir hafta içinde Kütahya'ya hiçbir trenin gelmediğinden bahsedilerek geçen trenlerde de yer bulmanın mümkün olmadığından şikâyet edilmişti. Bursa, İzmit, Eskişehir ve Karesi'ye gidecek olanların, gidecekleri bu yerler için yapılan bildirim karşılığında bir cevap alınamamış olması da sevkiyatın gecikmesine sebep olmuştu. Zira Kütahya'da 1500 Ermeni, gidecekleri mahallerdeki evlerinin boşaltıldığına dair bir cevap alamamış durumda beklemişti.⁴⁶

İstanbul, geri dönüşlerde aktarım merkezi olmuş, bu nedenle İstanbul'da çok miktarda Ermeni ve Rum mülteci birikmişti. Bunlar nakil vasıtalarının eksikliğinden dolayı gidecekleri yerlere gönderilememekteydi. Bu nedenle Kütahya Mutasarrıfı Ahmet Müfit Bey'e gönderilen yazıda İstanbul'daki yığılma ve bu yığılmanın da kötü sonuçlar doğuracağı göz önüne alınarak geçici bir süre Kütahya'daki Ermenilerin yerlerinde bırakılmaları istenmişti.⁴⁷

Kütahya'da bulunan Ermeni ve Rumlar Hüdavendigar'a (Bursa); Bilecik ve Karesi sancaklarında bulunan Ermeni ve Rumlar da demiryolu ile Balıkesir'e gönderilmeyi talep etmişlerdi. Ancak Bilecik-Bursa arası ile çevrelerinde ve Balıkesir'den sahil kesimlerine kadar olan kısımlarda eşkıyadan endişe ediliyordu. Ayrıca Kütahya-Balıkesir arası demiryollarında da birkaç akşam uzun duraksamalar olması endişesinden dolayı Bursa ahalisinden olanlar, İstanbul-Mudanya yoluyla Bursa'ya, Karesi Sancağı'ndan olanlar ise memleketleri sahilde olduğundan İstanbul'dan merkez yoluyla gönderilmelerini rica etmişlerdi. Diğer taraftan, karayollarında eşkıya tehlikesi devam etmekteydi. Kü-

44 Söz (15 Kanun-u Evvel 1334- 15 Aralık 1918), sayı: 33.

45 Vakıf (31 Kanun-u Evvel 1338- 31 Aralık 1918), sayı: 428.

46 Sevkiyatta kullanılacak vagonlar için Harbiye Nezareti'ne başvurulmuştu. BCA 272.1 11.12.41.15 (20 Teşrin-i Sani 1334- 20 Kasım 1918).

47 BCA 272.1 11.13.42.3. (20 Teşrin-i Sani 1334- 20 Kasım 1918).

tahya Mutasarrıfı Ahmet Müfit Bey, karayollarındaki eşkıya tehlikesine karşı her mülteci kafilesi için ayrı ayrı jandarma ve polis tahsis edilemeyeceği için muhacirlerin Kütahya'dan demiryolu ile İstanbul'a, buradan da deniz yolu ile memleketlerine gönderilmelerinin daha uygun olacağı mütalaasında bulunmuştu.⁴⁸

Memleketlerine dönecek olan Rum ve Ermenilerden yol masraflarını karşılamaya gücü yetmeyecek olanların demiryollarıyla nakillerinde zorluklarla karşılaşmakta, bu durum her tarafta dönüş yoluna girenlerin dönüşlerini geciktirmekte ve onların istasyonlarda kalarak sefil bir duruma düşmelerine sebep olmaktaydı. Hükümet, Rum ve Ermenilerin mümkün olan en hızlı ve rahat bir şekilde yerlerine dönüşlerinin sağlanmasını çok gerekli gördüğünden Nafia Nezareti'nden, yardıma muhtaç bir durumda istasyonlarda yığılan bu muhacirlerin nakillerinde Anadolu, Rumeli ve İzmir demiryollarının bir defaya mahsus olmak üzere kullanılması için gerekli girişimlerde bulunması istenmişti.⁴⁹

Bazı Ermeni grupları memleketleri dışında başka yerlerde ikamet etmek istiyorlardı. Buna göre 38 Ermeni muhacir memleketleri olan Sivrihisar'a gitmek üzere Konya'dan Eskişehir'e gelmiş, mahallerinde iş bulamayacaklarını beyan ederek kendi istekleri ile buraya yerleşmişlerdi. Ancak memleketleri Sivrihisar'da iâşe ve iskânları sağlanmışken Eskişehir'de kalan bu Ermeniler hükümetten iâşelerini talep etmişlerdi. Bu yolu seçen Ermenilerin hükümetten herhangi bir yardım talep edemeyecekleri bildirilmiş, kendilerine sadece Sivrihisar'da yerleştirilebilecekleri iletilmişti. Diğer taraftan bu tür durumlarda yardım yapılamayacağına dair talimatlarda da herhangi bir kayıt veya açıklama olmadığından ne şekilde muamele edileceği hususunda tereddüt yaşanmıştı.⁵⁰ Bursa'ya gelen Ermenilerden bir kısmı da yevmiye veya erzak alamamıştı. Buna göre 20 günü geçmemek üzere nüfuslarının miktarına göre verilecek yevmiyelerin toplamına karşılık ekmek veya zahire verilmesi, önceden yevmiye veya buna karşılık zahire almış olup da tekrar iâşelerini talep edenlere de muhtaç olan asli ahali gibi

48 BCA 272.1 11.13.42.3. (21 Teşrin-i Sani 1334- 21 Kasım 1918).

49 BCA 272.1 11.13.42.17 (1 Kanun-u Evvel 1334- 1 Aralık 1918).

50 BCA 272.1 11.13.45.1 (12 Şubat 1335- 12 Şubat 1919).

iaşe fiyatı üzerinden bir miktar daha yemeklik zahire verilmesi kararlaştırıldı⁵¹

Memleketlerine dönecek olan Ermenilere gerekli yardımda bulunmak için İstanbul Ermenileri Kumkapı'daki Patrik Vekalethanesi'nde âyan ve mebusan meclisleri azalarının, bazı tanınmış Ermeni rahiplerinin ve Ermeni zenginlerinin katıldığı bir toplantı yapmıştı. Burada hükümet tarafından verilen teminat Ermeniler tarafından şükran ve memnuniyetle karşılanmış, devletin Ermeniler hakkında beslediği iyi hislere Ermenilerin de güven duyduğu beyan edilmişti. Ancak İngilizler Hariciye Nezareti nezdinde teşebbüste bulunarak hükümetin Rum ve Ermeni muhacirler hakkında gösterdiği gevşekliği protesto etmişlerdi. İngilizler Bâb-ı Âli'den, muhacirlerin yalnız bir an önce memleketlerine dönerek iaşelerinin teminini değil, ayrıca mal ve mülklerini "gasp edenlerin" takip edilerek zulüm görenlere tazminat verilmesini talep etmişlerdi. Bu teşebbüs muhacirlerin durumlarını tetkik etmek üzere Anadolu'ya gönderilen dört kişilik İngiliz heyetinin raporu üzerine gerçekleşmişti.⁵²

Yukarıda da değinildiği gibi, terhis edilen askerlerin memleketlerine gönderilmesinden kaynaklanan nakliye vasıtası eksikliği ve kış dolayısıyla muhacirlerin sevkleri istenilen düzeyde hızlı yapılamasa da hükümet, muhacirlerin sevkinde gecikme yaşanmaması için gereken tedbirleri alarak ilgili birimlere talimatlar göndermişti.⁵³ Hükümet, kış şartlarında sevkியatın zorluğunu göz önüne alarak şehir ve kasabalarda muhafaza altında olan muhacirlerin sevklerini bir süreliğine durdurmuştu.⁵⁴

Sevk olmak için İstanbul'a gelen muhacirler için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından iki otel, bir misafirhane kiralanmış ve 35 çadır kurulmuş, Binden fazla kimseye yemek hazırlayabilecek kapasitede dört baraka Almanlardan satın alınarak muhacirlerin hizmetine sunulmuştu. İstanbul'daki muhacirler düzenli olarak sağlık kontrolünden geçirilmekte, kendilerine ekmek ve mümkün olduğu günlerde

51 BCA 272.1 11.13.45.3 (12 Şubat 1335- 12 Şubat 1919).

52 Tasvir-i Efkâr (1 Kanun-u Evvel 1334- 1 Aralık 1918), sayı: 2577.

53 Tasvir-i Efkâr (5 Kanun-u Evvel 1334- 5 Aralık 1918), sayı: 2581.

54 Tasvir-i Efkâr (9 Kanun-u Evvel 1334- 9 Aralık 1918), sayı: 2585.

de sıcak çorba ve yemek verilmekteydi. Bu muamele imkân dâhilinde taşrada da uygulanmaktaydı. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nce sevk ve iskân edilen Müslim ve gayrimüslim 1,5 milyon nüfus dikkate alınırca sefaletin ortadan tamamen kaldırılamayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim bu çerçevede Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bir buçuk sene zarfında 70'ten fazla memuru azletmiş ve haklarında kanuni takibat başlatmıştı.⁵⁵

Ermeni ve Rumların nakillerinde demiryolundan başka deniz yolu da önemliydi. Nitekim burada kullanılan vasıta vapurlardı. Belirtildiği gibi İstanbul'da her geçen gün daha çok mülteci yığılmaktaydı. Ancak vapur tahsisinde ciddi aksaklıklar yaşanmaktaydı. Aşair ve Muhacirin Umum Müdürlüğü bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne arz etmiş, Seyr-ü Sefain ve Bahriye Nezareti'nden bir veya iki büyük vapur tahsis ettirilmesini istemişti.⁵⁶ Böylece Rum ve Ermeni muhacirlerin nakli için Turan ve İskenderun vapurları tahsis edilmişti.⁵⁷ Yine İstanbul'daki Ermeni muhacirlerden bir hayli nüfus da Sirkeci'den Şirket-i Hayriye'nin 64 numaralı vapuruyla Bandırma'ya sevk edilmişlerdi.⁵⁸

Rumlar da değişik yollarla nakliye işindeki sıkıntıları aşmaya çalışmaktaydı. İngiliz Yüksek Komiserliği, Rum Patrikhanesi'nde bulunan Rum Muhacirin Komisyonu ile "teşrik-i mesai" ederek Rumların evlerine dönmelerinde kolaylık sağlayacaktı.⁵⁹ Nitekim Patrikhane, muhacirlerin memleketlerine dönüşü için gerekli vapurları tedarik etmiş, bu vapurların serbestçe seyr-ü sefer etmeleri için yüksek komiserliğe başvurmuştu. İngiliz yüksek komiseri de bunun üzerine muhacirlerin durumlarına, gidecekleri mahallere, çıkarılacakları iskelelere, miktarlarına, gidecekleri memleketlerin tahrip edilmiş olup olmadıklarına dair bilgi talep etmişti.⁶⁰

Sadrızam Tevfik Paşa, muhacirlerin miktarıyla iskânları hakkında şüpheler hâsıl olduğundan, sevk edilen muhacirlerin isim ve şö-

55 Vakit (13 Kanun-u Evvel 1334- 13 Aralık 1918), sayı: 410.

56 BCA 272.1 11.13.42.20 (1 Kanun-u Evvel 1334- 1 Aralık 1918).

57 Tasvir-i Efkâr (5 Kanun-u Evvel 1334- 5 Aralık 1918), sayı: 2581.

58 Söz (10 Kanun-u Evvel 1334- 10 Aralık 1918), sayı: 28.

59 Vakit (26 Kanun-u Evvel 1334- 26 Aralık 1918), sayı: 423

60 Vakit (24 Kanun-u Evvel 1334- 24 Aralık 1918), sayı: 421; Söz (24 Kanun-u Evvel 1334- 24 Aralık 1918), sayı: 42.

retlerini içeren bir listenin düzenlenmesi için Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne emir vermiş, listenin birer sureti de Rum ve Ermeni patrikhanelerine gönderilmiştir. Tevfik Paşa Hükümeti, mülhakat- ta elim bir durum olduğuna dair metropolitlikler tarafından Rum Patrikhanesi'ne gönderilen raporların mübalağalı olduğunu düşünüyordu. Zira bu raporlarda geçen yolsuzluklardan hükümetin haberi yoktu. Burada hükümetin başlıca düşüncesi Rum ve Ermenilerin durumlarını ıslah etmektir. Öyle ki bu dönemde bir de kömür buhranı baş gösterdiğinden hasta muhacirlere çorba ve ekmek verilmesi için gereken birimlere emir verilmişti.⁶¹

Bahsedildiği gibi, Nafia Nezareti'nden memleketlerine dönecek olan Rum ve Ermenilerden maddi gücü yerinde olmayanların gerek Anadolu gerekse İzmir demiryollarıyla nakledilmeleri hususu Dâhiliye Nezareti tarafından istenmiş ise de demiryolları hasılatının kendi işletme masraflarını dahi karşılayacak durumda olmadığı ve bu durumda olanların sevk masraflarının seferberlik tahsisatından ödenerek memleketlerine iadelerinin zaruri olduğu belirtilmişti. Bununla beraber nakil hususu, anlaşma hükümlerine aykırı olmakla birlikte demiryolları şirketlerine iletilecekti.⁶²

Tehcir edilmiş olan Rum ve Ermenilerden hükümete başvuranlara hükümetçe, Rum ve Ermeni patrikhanelerine başvuranlara ise patrikhanelerce gerekli yardımda bulunulmaktaydı. 1918 sonu itibarıyla memleketine dönme talebiyle hükümete müracaat edenler bağlamında Umum Muhacirin idareleri marifetiyle ve çeşitli vasıtalarla memleketlerine gönderilenler 30 bini aşmıştı. Sevkiyatın hızlı ve düzenli yapılabilmesi için vilayet ve kollarca sevkiyat miktarı karşılıklı bildiriliyor, gerekli tertibat alındıktan sonra muhacirlerin sevkine başlanıyordu.

Şark-ı Karib Amerika Salib-i Ahmer Cemiyeti üyelerinden oluşan bir heyet Midilli, Sakız ve Sisam adalarında yaptıkları seyahatten sonra bu adalarda tehcir edilen Rumların miktar ve durumlarını tespit etmişti. Midilli'de 52.500, Sakız'da 20.000, Sisam'da 10.000 muhacir vardı. Bozcaada'da 1500-2000, İmroz'da 1300-1600, Semadirek'te 400-600, İnusa'da 600 ve Karyot'ta ise 600 kişi vardı. Bu adalardaki bütün muhacirlerin öncelikli ve acil ihtiyacı elbise, yorgan ve ilaçtı. Ay-

61 Tasvir-i Efkâr (18 Kanun-u Evvel 1334- 18 Aralık 1918), sayı: 2594.

62 BCA 272.1 11.13.43.17 (5 Kanun-u Evvel 1334- 5 Aralık 1918).

rica muhacirleri çalıştırmak için fabrika kurulması veya iş imkânlarının sağlanması elzem görülmektedir. Muhacirlerin çokluğu dolayısıyla adalarda birçok hastalığın yayılma tehlikesi baş göstermişti. Midilli’de tifüs, diğer adalarda da grip şiddetle yayılmaktaydı.⁶³ Büyük Ada’daki Rum Ruhban Mektebi ve darüleytamı tamir edildikten sonra bu iki binaya açıkta kalan Rum muhacirleri yerleştirilecekti.⁶⁴

Yukarıda da belirtildiği gibi hükümet, kış mevsimi geldiğinden tehcir edildikleri yerlerden memleketlerine iade edilen muhacirlerin içine düştükleri sefaleti göz önüne alarak buldukları yerlerde kalmalarına karar vermişti. Fakat bu durum Hıristiyan vatandaşlarca yanlış anlaşılmalı, muhacirler yerlerine iade edilmiyor şeklinde algılanmıştı. Bunun üzerine hükümet de vilayetlerdeki muhacirlerin durumunu tetkik etmek üzere bir komisyon kurulmasını düşünmüş ve bu komisyona birer üye seçmeleri için patrikhanelere haber göndermişti. Komisyonun görevi, tehcir edilen Ermenilerin durumlarını tetkik ederek memleketlerinde işlerini temine gücü yetenleri hemen sevk etmek; memleketlerinde işlerini temin edemeyecek derecede fakir olanları, aç ve çıplak bir halde kışın şiddetine maruz kalmamaları için mahallerinde bırakmaktı. Komisyon aynı zamanda ihtida eden Ermeni çocukları ile de ilgilenecekti.⁶⁵

Geri dönüş yolculukları çetin geçmekteydi. Sivas taraflarından yavaş yavaş Samsun’a gelmekte olan ve çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu Ermeni muhacirleri için gerekli vasıtalar sağlanmış ve hükümetçe bu muhacirlere ekmek verilmişti. Ermeni Patrik Vekâleti, Adliye Nezareti’ne yazıyor, Adliye Nezareti de Dâhiliye Nezareti’nden muhacirlerin ekmekten başka mümkün mertebe olabildiği kadar işlerinin sağlanmasını istihham ediyordu. Nitekim Patrik Vekili Ermenilerin sefil, perişan ve çaresiz bir şekilde dönüşlerinden bahsediyordu.⁶⁶

63 Vakıf (4 Kanun-u Sani 1335- 4 Ocak 1919), sayı: 431.

64 Vakıf (25 Kanun-u Evvel 1334- 25 Aralık 1918), sayı: 422.

65 2 Ocak 1919 itibarıyla mahallerine iade edilen muhacirin miktarı 67 bindi. Ayvalık’tan İzmir Vilayeti’ne tehcir edilen Rumlardan 2 bin kadarı Sezay-ı Nur ve Havran vapurlarıyla memleketlerine iade edilmişlerdi. Gülnihal vapuru da 500 Ermeni muhaciri Bandırma’ya götürmüştü. 130 Rum da Şarköy’e gönderilmişti. Söz (2 Kanun-u Sani 1335- 2 Ocak 1919), sayı: 51.

66 BCA 272.1 11.13.44.8 (23 Kanun-u Sani 1335- 23 Ocak 1919).

İstanbul Muhacirin Müdüriyeti 1 Kanun-u Evvel'den 15 Kanun-u Sani'ye kadar (1 Aralık 1918-15 Ocak 1919) tehcir olunan Rum ve Ermenileri memleketlerine sevk hususunda büyük bir gayretle çalışmış ve bunları çeşitli vasıtalarla memleketlerine göndermişti. Muhacirlerin en çok sevk edildikleri yerler Kırkkilise, Karahisar-ı Sahip ve Ayvalık'tı. Ermenilerden Bursa, Gemlik ve Tekfurdağı taraflarına gidenler çoğunluğu teşkil etmekteydi. Muhacirin Müdüriyeti bunların bir kısmını perakende olarak bir kısmını da tahsis olunan vapurlarla toplu olarak sevk ediyordu. Anadolu demiryolu güzergâhında bulunan mahallere muhacir sevkıyatı için demiryolundan da istifade olunmaktaydı. Muhacirin Müdüriyeti toplu bir surette sevk ettiği muhacirlerin refakatine bir memur tayin etmekte, muhacirlere ekmek ve zeytin vermek suretiyle işlerini temin etmekteydi.⁶⁷

Ermeni ve Rumların iskânları ve sevkleriyle, emval-i menkul ve gayr-i menkullerine ait işlerin yakından tetkik edilmesi amacıyla muhtelit komisyonlar kurulması kararlaştırılmıştı. Bu hususta düzenlenecek raporlar ilgili makamlara sunulacaktı. Buna göre İngiliz ve Osmanlı memurlarından oluşan 4 heyet Anadolu ve Rumeli'ye hareket etmişti. Heyetler en hızlı vasıtalarla kendilerine ayrılmış olan mıntıkaları teftiş edeceklerdi. Bu sırada ilgili makamlardan alınan rakamlara göre o zamana kadar yerlerine iade edilmiş olan Rum ve Ermeni muhacirlerinin toplamı 238.423'e ulaşmıştı.

Birinci mıntika Silivri, Tekfurdağı ve havalisi; ikinci mıntika Biga ve Gelibolu havalisi, üçüncü mıntika İzmir, dördüncü mıntika ise Gemlik ve Mihaliç'ti. Açıkta kalan Müslümanlar ise Muhacirin Müdüriyeti tarafından iki kısma ayrılarak iskân ve işleri temin edilmeye çalışılmıştı. Bunların birinci kısmını mülteciler teşkil etmekteydi ki bu gibiler en hızlı bir şekilde memleketlerine gönderiliyordu. Mültecilerin çoğu Batum ve Trabzon ahalisinden ibaretti. Açıkta kalan ikinci kısım ise sadece muhacirlerden oluşuyordu. Bunlar da akrabalarının evlerine veya Müslüman köylerine taksim edilmişlerdi. Diğer taraftan umumi

---

67 Muhacirin Müdüriyetinin bir buçuk ay zarfında sevk ettiği Rum muhacirlerin sayısı 1075, Ermeni muhacirlerin miktarı da 2841'e ulaşmıştı. Bu miktara memleketlerine kendiliklerinden dönenler dâhil değildi. Söz (20 Kanun-u Sani 1335- 20 Ocak 1919), sayı: 69.

binalardan yararlanılması da geçici bir çözüm olarak düşünülmüştü.⁶⁸

Ermeni ve Rumların iskânlarını teftiş etmek üzere Anadolu'ya gönderilen heyetlerden Bursa, Tekfurdağı ve diğer mahalleri teftiş eden heyetlerden gelen raporların oldukça memnuniyet verici olduğu ortaya çıkmıştı. İngiliz subayların gönderdikleri raporlarda Rum ve Ermenilerin şikâyetlerine mahal olmadığı bildirilmişti. Özellikle bazı mahallerde iade ve iskân edilmedikleri iddiasının aksi ortaya çıkmış, İngiliz müfettişler bilakis buralarda iskân edilmemiş muhacir kalmadığını görmüşlerdi.⁶⁹

Anadolu ve Rumeli'deki vilayet ve livaları ve bunlara bağlı kaza ve köyleri gezerek bizzat tetkikatta bulunan heyetlerin gittikleri yerler daha ayrıntılı olarak şu şekildeydi;

- 1- Adapazarı, Yalova, İzmit, Bahçecik ve çevresi.
- 2- Bandırma, Erdek, Marmara, Mudanya, Bursa, Mihaliç, Kirmastı.
- 3- Tekfurdağı, Malkara, Keşan ve çevresi.
- 4- Edremit, Ayvalık, Burhaniye, Bergama, İzmir ve çevresi.

Heyetler dönüşlerinde yazdıkları raporları ilgili birimlere göndermişlerdi. İtilaf Devletleri ile Osmanlı Hükümeti'ne verilen müşterek raporlarda son dört buçuk ay zarfında memleketlerine iade olunan 271 bini aşan Rum ve Ermeni'nin gerek malları gerekse emlakı hakkında yapılan icraatlar takdire şayan görülmüştür. Çoğu mahallerden İtilaf Devletleri'ne yapılan şikâyetlerin gerçeği yansıtmadığı ve asılsız olduğu ayrıca hatırlatılmıştır. Bunun dışında heyetler İnebolu, Kastamonu, Ankara ve çevresini, bir başka heyet Ereğli, Düzce, Bolu, Adapazarı ve havalisini tekrardan, bir başka heyet de Edirne, Çatalca, Kırk Kilise ve Çorlu taraflarını tetkik için hareket etmişlerdi. Muhtelit heyetler yaptıkları teftişte muhtelif mahallerde bulunan Rum ve Ermeni muhacirlerin emval-i menkul ve gayrimenkullerinin neredeyse % 98'inin iade edilmiş olduğunu müşahede etmişlerdi.⁷⁰

68 Tasvir-i Efkâr (4 Nisan 1335- 4 Nisan 1919), sayı: 2694.

69 Tasvir-i Efkâr (20 Nisan 1335- 20 Nisan 1919), sayı: 2701.

70 Tasvir-i Efkâr (30 Nisan 1335- 30 Nisan 1919), sayı: 2711.

Ermeni ve Rum Muhacir Mallarının İadesi

26 Eylül 1915 tarihli geçici kanunla azınlıkların mal ve mülkleri koruma altına alınmışsa da bunların geri iadesi aslında kolay olmamıştır. Zira azınlık malları 8 Şubat 1334 (8 Şubat 1918) tarihli “emval-i metruke talimatnamesi” ne göre, geçici iskân yoluyla, kamulaştırma usulüyle ve fiili el koyma ile Müslümanların eline geçmişti.⁷¹ Memleketlerine dönen Ermenileri bekleyen en büyük sıkıntı ise hanelerinin tahliye edilmemiş olmasıydı. Bu konuya örnek olarak, Karamürsel civarında Yalakdere ve Merdigöz köylerinden çıkarılmış olan Ermenilerin hanelerine Müslüman muhacirler yerleştirilmiş ve bazı haneler de boş bırakılmıştı. Ermeni gazeteleri bu boş kalmış olan hanelerin satılmakta olduğunu yazarak yetkililerin dikkatini çekmeye çalışmıştı. Merdigöz Köyü’ndeki Ermeniler tehcir sırasında Konya ve civarına nakledilmişlerdi. Geri dönen bu Ermeniler, evlerinin tahliye edilmediğini görmüşlerdi. Karamürsel Kaymakamı ise asker aileleri ile subayları bu evlerden tahliye edemeyeceğini söylemişti. Ermeni Patrikliği durumu Dâhiliye Nezareti’ne bildirerek tahliyelerin yaptırılmasını istemiş, Nezaret ise gönderdiği yazıda Ermenilerin hızlı bir biçimde yerleştirilmelerini ve sürekli şikâyetlere meydan verilmemesini bildirmişti.⁷²

Geyve’nin Eşme Köyü’ne dönen Ermenilerin evleri tahliye olunup kendilerine iade edilmediği gibi bu Ermeni topluluğu eşkıya saldırısına uğramıştı. Kaymakamlığa müracaat eden Ermeniler bundan bir sonuç alamamışlardı. Dâhiliye Nezareti bu durumu kaymakamlıktan sormuş, Ermenilerin yerleştirilmesine engel teşkil eden sebep veya durumların ortadan kaldırılmasını, eğer gerçekten eşkıya saldırısına maruz kalmışlar ise bunların yakalanıp haklarında kanuni takibin yapılmasını istemiş, bir daha böyle bir durum yaşanmaması için gerekli inzibati tedbirlerin etkili ve kesin bir surette alınması emretmişti.⁷³ İzmit Mutasarrıfı ise Geyve Kaymakamlığı’na gönderilen emre muhalif hareketlerde bulunulduğunu söylemekteydi. Şöyle ki; Ermeniler, muhacirlerin elindeki evlerin boşaltılması emrinin gelmesinden önce muhacirleri evlerinden zorla çıkarmaya teşebbüs etmişler, kendilerine

71 Akşin, a.g.e., s. 30.

72 BCA 272.1 11.13.42.12 (23 Teşrin-i Sani 1334- 23 Kasım 1918); Vakıf (26 Teşrin-i Evvel 1334- 26 Ekim 1918), sayı: 362.

73 BCA 272.1 11.13.42.9. (24 Teşrin-i Sani 1334- 24 Kasım 1918).

uygun bir dille yapılan ikazlara aldırış etmeksizin gayri memnun bazı kimselerin teşvikiyle şikâyetle bulunmuşlardı. Geri dönen Ermeniler geldikleri yerlerle iletişimden kopuk bir şekilde kaçıp gelmekte oldukları halde yerleştirilmeye çalışılmaktaydı. Mevcut haneler Müslüman muhacirler ile gelen Ermeniler için yetersizdi. Ermeniler ise kendilerine gösterilen boş hanelere yerleşmeyip Müslüman muhacirlerin hanelerine veya akrabalarına ait hanelerin boşaltılarak buralara yerleşmek istiyorlardı. Böylece doğal olarak Dâhiliye Nezareti'ne şikâyetler yağıyordu. Eşkîya konusunda ise, Eşme Köyü merkez kazaya yakın olmakla birlikte burada kanunsuzluğa dair herhangi bir olay meydana gelmemişti. Ancak Ermenilerden henüz 4-5 hanenin geldiği zamanlarda köyün kenarında bir Rum'un hanesine hırsız girerek bir miktar eşyasını çalmış ve bundan başka da bir hadise meydana gelmemişti. Sonunda İzmit Mutasarrıfı geri dönen Ermenilerin kendi hanelerine, Müslüman muhacirlerin ise sahipsiz hanelere yerleştirilmesi için gerekli yerlere tebligatta bulunarak şikâyet konusu hususların ortadan kaldırılacağını bildirmişti.⁷⁴

Memleketlerine dönen Ermeni ve Rum muhacirinin mülkünü terk etmek zorunda kalan bir o kadar sayıda Müslüman da buldukları yerlerdeki umumi binalara ve bazı hanelere yerleştirilmişlerdi. Müslüman muhacir ve mültecilerin sefaletle düşmemeleri için hükümetçe bazı tedbirler alınmıştı. Bu meyanda şehir ve kasabalarda iskân edilecek bina bulunmadığı takdirde Müslüman muhacirler köylere gönderilecek ve esaslı bir surette hal çaresi bulununcaya kadar köylerde kalacaklardı.⁷⁵

74 BCA 272.1 11.13.42.9. (31 Kanun-u Evvel 1334- 31 Aralık 1918). Bir grup Ermeni'nin Dâhiliye Nezareti, Ermeni Patrikhanesi ve Sabah Gazetesi'ne 17.11.1334 tarihli çektikleri telgraf; "Hal-i hazırda mahall-i ahireden aileleriyle gelip kezalik askerlik vazifemizin ifasıyla tahlis olup haylice ailelerimiz ile sokak ortalarında perişan haldeyiz. Kaymakama müracaat ediyor isek de katiyen hanelerimizi tahliye ettirmeyip vermediğinden gelir gelmez barbarlık edip ihtilal çıkaracaksınız deyu tekdir etmesiyle beraber Eşme karyemizde bulunan Müslümanlara dahi mavzer silah dağıttığı derkar olarak hatta yakında günde bir Rum ve bir Ermeni hanesine eşkîya duhul ederek paralarını aldılar. Kaymakama müracaat edildiyse de katiyen ehemmiyet vermeyerek tahkikat bile ettirmede. Kaymakamın bu hallerine bir netice verilmesi ve hanelerimizin tahliyesiyle perişanlıktan kurtarılmamız ile bu yolsuzlukların men ile icap eden adaletiniz hususunu istirham eyleriz efendim. Ferman efendimizindir". BCA 272.1 11.13.42.9. (17 Teşrin-i Sani 1334- 17 Kasım 1918).

75 Tasvir-i Efkâr (10 Kanun-u Evvel 1334- 10 Aralık 1918), sayı: 2586.

Bu arada hane sıkıntısının hızlı bir şekilde aşılması için Adliye Nezareti'nde Müsteşar Yusuf Kemal Bey'in başkanlığındaki komisyon, iskân ve muhacirin müdürü Hamdi Bey'den, tehcir edilenlerin emval-i menkul ve gayrimenkullerinin iadesi hakkında çıkarılacak kanunun heyet-i vükela, mebusan ve ayandan geçerek padişahın onayından geçmesinin çok zaman alacağını göz önüne alarak, kanunun yürürlüğe girmesinden önce bazı malların sahiplerine verilmesi için daha hızlı bir çare düşünmesini istemişti.⁷⁶ Zira komisyon da, dönenlerin tesliminde bir mahzur görülmeyen emval-i menkul ve gayrimenkullerinin bazı kayıtlar altında iadesini kararlaştırmış ve bunu Bab-ı Âli'ye yazmıştı.⁷⁷

Bir diğer şikâyet de Bursa'nın Sölöz Köyü'nde yaşanmıştır. Köye dönen Ermenilerden Karekin imzasıyla Gemlik'ten Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet telgrafi gönderilmişti. Ancak Bursa Valisi, Orhangazi Kaymakamlığı'na gerekli tebligatta bulunmuştu. Orhangazi Kaymakamlığı verdiği cevapta, maliyeden memurların sürekli Sölöz Köyü'nde bulunduğunu, köye dönen Ermenilere derhal evleriyle mülk ve arazilerinin teslim edildiğini, 200 nüfustan fazla işe muhtaç olanların da işlerinin sağlandığını, kendilerine ait zeytin mahsulünün de iade edildiğini ve buna göre şikâyet konusu meselenin gerçeği yansıtmadığını ifade etmişti.⁷⁸

Belirtildiği gibi tehcir edilen Rum ve Ermenilere ait olan yerler ile binaların iadesiyle satılan mal ve eşyaların sahiplerine verilmesi hakkında Adliye Müsteşarı Yusuf Kemal Bey'in başkanlığındaki komisyon kanunun madde ve ayrıntılarını tespit etmeye çalışıyordu.⁷⁹ Bir süre sonra bu kanun layihası Bab-ı Ali'den Şuray-ı Devlet'e gönderilmişti. Ancak aradan uzun bir süre geçmesine rağmen tetkikat bitme-

76 Söz (4 Kanun-u Evvel 1334- 4 Aralık 1918), sayı: 22.

77 Vakit (5 Kanun-u Evvel 1334- 5 Aralık 1918), sayı: 402.

78 BCA 272.1 11.13.42.18 (31 Kanun-u Evvel 1334- 31 Aralık 1918). Ermenilerin tehcirinden sonra Gemlik'te depo edilerek gönderilen ve geriye 300 küsur kiyye yün ile bol miktarda tabak takımlarının defteri tutulmuştu. Gemlik Kaymakamlığı'nın bildirmesi üzerine bunların, Ermenilerin tekrar dönüşleri dolayısıyla hiçbir eşyası olmayanlara verilmesi uygun görülmüştü. BCA 272.1 11.13.43.18 (8 Kanun-u Evvel 1334- 8 Aralık 1918).

79 Söz (9 Kanun-u Sani 1335- 9 Ocak 1919), sayı: 58. Vakit (5 Kanun-u Sani 1335- 5 Ocak 1919), sayı: 432.

diğinden ve meselenin önemine binaen bir an önce işin sonuçlanması gerektiğinden kanun layihası Şuray-ı Devlet'ten geri alınarak yeniden dâhiliyece tetkikine başlanmak üzere bir komisyon kurulmuştu.⁸⁰ Diğer taraftan Dâhiliye Nezareti'nden bütün vilayetlere gönderilen yazıda, yapılan tetkikatlarda Rum ve Ermeni muhacirlerine ait emval-i menkul ve gayrimenkullerin iadesi hakkında Kanun-u Evvel 1334 tarihli talimatnamenin 10. maddesine uyulmadığının tespit edildiğini belirtmişti. Zira Ermenilerin mallarının doğrudan doğruya teslim edilmekte olduğu anlaşılmıştı. Buna göre, gerek devlet hazinesinin gerekse mal sahibinin kaybına yol açacak olan bu duruma sebep olanlar hakkında şiddetli takibat yapılacaktı.⁸¹ Tehcirden dönen muhacirlerin gayrimenkulleri peyderpey kendilerine iade ve teslim edildiği gibi bunların zarar ve ziyanları da kayda geçirilmekteydi. Menkul mallar için ise kısmen “telif-i menafi ve kısmen ise hazineden emanet alınması” suretiyle ödeme yoluna gidilerek muhacirlerin menfaatleri korunmaya çalışılmaktaydı.⁸²

Muhacirlerin malları iade edilip zararları karşılandığı gibi kendilerine borç dahi verilmeye başlanmıştı. Öyle ki dâhiliyeden Ticaret ve Ziraat nezaretlerine yazılan 5 Nisan 1335 (5 Nisan 1919) tarihli tezkerede, Yalova'da Kılıç ve Çukur köyleriyle Laledere ve Çağşak köylerine dönen Ermenilere de Ziraat Bankası tarafından başka yerlerde olduğu gibi “kefalet-i müteselsile” ile hane başına 50'şer lira borç verilmesine izin verilmesi istenmişti. Ancak adı geçen köylerin ahalisinden bazıları, dönenlerden yalnız bir kısmına borç verildiği, diğerlerinin ise bu yardımdan mahrum bırakıldığından şikâyetle bu yardımın muhtaç olan diğer kimselere de yapılmasını içeren dilekçeler vermişlerdi.⁸³

Kendisinden daha pratik çözümler üretmesi istenen Muhacirin Umum Müdürü Hamdi Bey'in başkanlığında adliye hukuk müşaviri Nahid, mülkiye müfettişi Salim, patrikhane kapı kethüdası Hamamcıyan efendilerden oluşan emval-i metruke komisyonu altı kez toplanmış ve “emval-i metrukenin suret-i iadesine dair mufassal bir layiha” ha-

80 Söz (28 Mart 1335- 28 Mart 1919), sayı: 132.

81 BCA 272.1 11.13.45.16 (30 Mayıs 1335- 30 Mayıs 1919).

82 Tasvir-i Efkâr (28 Şubat 1335), sayı: 2666.

83 BCA 272.1 11.14.49.5 (5 Nisan 1335- 5 Nisan 1919).

zırlamışlardı. Bu layiha daha sağlam ve eksiksiz esaslar üzerine bina edilmesi çerçevesinde Dâhiliye Nezareti'nce tekrar emval-i metruke komisyonuna iade edilmiş, komisyon da ikinci defa olmak üzere çalışmalarına başlamıştı. Komisyon, muhacirlere ait emlakın hasar ve ziyat ile birlikte telafisi, tekâlif-i harbiye suretiyle alınmış olan emvalin bedellerinin ödenmesi, üçüncü şahıslar tarafından ekilen arazinin asıl sahiplerine iadesi esnasında teamül gereğince tabi tutulacağı kayıt ve şartların tespiti gibi hususlar üzerinde çalışacaktı.⁸⁴ Buna göre Giresun'daki Ermeni kilisesinin müştemilat ve akaratının mal sandığında biriken kirasının buradaki Ermeni cemaati liderine teslim edilmesi kararlaştırılmıştı.⁸⁵ Antep Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda ise tehcir esnasında tasfiye komisyonları tarafından müzayede edilen, şimdi ise mevcut olduğu ihbar edilen emval-i menkulün kimin elinde bulunursa bulunsun geri alınarak asıl sahiplerine verilmesi, mal sandığına geçmiş olup da elden ele geçmiş ancak halen mevcut bulunan emvalin de gerçek sahiplerine verilmesi kararlaştırılmıştı. Kiliseye ait olup heyet-i ruhaniyeleri tarafından talep edilen malların da aynı şekilde geri verilmesi kararlaştırılmıştı.⁸⁶

Sonuç

Savaştan yenik ve yorgun çıkmış Osmanlı Devleti bu sırada bir de binlerce Ermeni ve Rum'un tekrar memleketlerine dönüşü ve yerleştirilmesi ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Ancak diğer taraftan tehcir dolayısıyla devlet aleyhine çizilen olumsuz imaj bir dereceye kadar silinebilmiştir. Yol güvenliği, hava şartları, nakil vasıtalarındaki noksanlıklar, iaşe sıkıntısı, mesken bunalımı, Ermeni ve Rumların mal ve mülklerinin durumu, iletişim eksikliği, Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi gibi pek çok sıkıntıyla karşı karşıya kalan Osmanlı hükümeti, savaş sonrası kritik ve bunalımlı bir dönemde geri dönüş sürecini en iyi şekilde yönetmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Ahmed İzzet Paşa ve Tevfik Paşa hükümetlerini anmak gerekir. Bu dönemde savaş sırasındaki azınlık uygulamalarının tam tersi politikalar takip edilerek milletler arası barış tesis edilmeye çalışılmıştır. Dönemin önde gelen

84 Tasvir-i Efkâr (30 Nisan 1335- 30 Nisan 1919), sayı: 2711.

85 BCA 272.1 11.14.49.11 (7 Temmuz 1335- 7 Temmuz 1919).

86 BCA 272.1 11.14.50.4 (13 Temmuz 1335- 13 Temmuz 1919).

siyasilerinin açıklamaları sürece olumlu katkı sağlamıştır. Bu süreçte hükümetlerin çabalarına bakıldığında, Anadolu'nun bir yandan işgale uğradığı, bu sırada gayrimüslimlerin taşkınlıkları ve Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çıkabilecek gerginliklerin ortasında sevk-yatın ne derece hassas bir ortamda yürütüldüğü ortaya çıkar. Azınlık basınının kışkırtıcı yayınlarına ve muhacirlerin iskân işleriyle alakalı çıkarılan asılsız haberlere rağmen devlet bütün kurum ve memurlarıyla geri dönüş ve yeniden iskân faaliyetlerini oldukça başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Burada Muhacirin Umum Müdüriyeti ile İstanbul Muhacirin Müdüriyeti'nin katkıları büyüktür. Zira buna gözlemci muhtelit komisyonlar da şahit olmuştur. Devlet, gayrimüslim muhacirlerin refahı için büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu çabaya Ermeni ve Rum cemaatleri, patrikhaneler, Yunanistan, Amerika ve İtilaf Devletleri de katkı sağlamıştır. Ermeni ve Rumların tehcir sonrası geri dönüşü ile Osmanlı Devleti bir kez daha tebaası arasında ayrım gözetmediğini ortaya koymuştur.

Kaynakça**Arşiv****Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**

Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu (272.1): 11.12.41.3;
 11.13.43.8; 11.12.41.14; 11.12.41.15; 11.13.42.3; 11.13.42.9;
 11.13.42.12; 11.13.42.18; 11.13.43.18; 11.13.42.17; 11.13.42.20;
 11.13.43.16; 11.13.43.17; 11.13.44.8; 11.13.44.10; 11.13.45.1;
 11.13.45.3; 11.13.45.16; 11.14.49.5; 11.14.49.11; 11.14.50.4.

Gazeteler

Söz, sayı: 22, 28, 33, 42, 51, 58, 69, 132.

Tasvir-i Efkâr, sayı: 2531, 2532, 2538, 2543, 2545, 2550, 2553, 2560,
 2577, 2581, 2585, 2586, 2594, 2604, 2666, 2694, 2701, 2711.

Vakit, sayı: 352, 353, 359, 360, 362, 363, 375, 392, 393, 402, 410, 421,
 422, 423, 428, 431, 432, 437.

Kitap ve Makale

Akkuş, Turgay. “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa’da Sevk ve
 İskân Uygulamaları ve Sonuçları”, OTAM, (2008): 1-52.

Akşin, Sina. İstanbul Hükümetleri ve *Milli Mücadele I*. İstanbul: İş
 Bankası Kültür Yayınları, 2004.

Atnur, İbrahim Ethem. “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum
 ve Ermenilerin İskânı Meselesi.” *Atatürk Yolu Dergisi* IV, 14
 (1994): 121-139.

Atnur, İbrahim Ethem. *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Me-
 selesi (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık, 2005.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi, III/III*. Ankara: TTK Bası-
 mevi, 1991.

Bilgin, Mustafa Sıtkı. “Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı
 Devleti’nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip
 Ettiği Siyaset (1914-1918).” *Ermeni Araştırmaları*, 10 (2003):
 58-81.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki’de On Sene, c. I*. İstanbul: Kitap
 Yayınevi, 2006.

Çetinkaya, Selma. “1915-1923 Yılları Arasında Türkiye’deki Ermeni
 Yetimleri” Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.

Çelik, Hacer. “Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskânı
 Sorunu.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VII
 (2008): 143-163.

- Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Çiçek, Kemal. "Relocation of Ottoman Armenians in 1915: A Reassessment." *Review of Armenians Studies*, 22 (2010): 115-134.
- Erickson, Edward J. *Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi*. Çev. İbrahim Türkmen. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Haz. Hikmet Özdemir vd. Ankara: TTK Yayınları, 2005
- Güler, Ali. "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", *OTAM*, 6 (1995): 91-137.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2014.
- İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yayınevi, 2006.
- Karacakaya, Recep. *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*. İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları, 2005.
- Lewy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Mevlânâzade Rıfat. *Türkiye İnkılabının İcyüzü*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- Özdemir, Hikmet. *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler 4. Ordu'nun İnsani Yardımları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Saray, Mehmet. *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: ATAM Yayınları, 2005.
- Sarıncı, Yusuf. *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.
- Selvi, Haluk. *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Şirin, Funda Selçuk. "Etkili Birer Propaganda Aracı Olarak Ermeni Sorunu Karşısında Albayrak ve Hadisat Gazeteleri (1918-1919)." *AÜ DTCF Dergisi* 28, 45 (2009): 207-219.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Yapıcı, Hakkı. "Osmanlı Güvencesinde Tehcir Yasası." *Ermeni Araştırmaları*, 32 (2009): 59-71.